

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЗУЕНКО Клія Іванівна

Знак

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ НАРОДНОПОВІТЧНОГО ЕПОСУ
В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ПРОБІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

10.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків - 1994

АВ 29.92

Дисертація є рукописом.
Дисертація виконана в Харківському державному університеті.

Науковий керівник - доктор філологічних наук
Калашник Володимир Семенович

Офіційні опоненти:

- доктор філологічних наук,
професор Чабаненко Віктор Антонович
- кандидат філологічних наук,
доцент Стаєвський Станіслав Борисович

Провідна установа - Дніпропетровський державний університет

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00810470 (K)

Захист відбудеться " 8 " квітня 1994 р. о 14.00 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.06.06
у Харківському державному університеті за адресою:
310077, Харків, майдан Свободи, 4, ауд. II-37.

Із дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розіслано " 4 " березня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої
вченої ради

В. Широкоград Широкоград С.Х.

Дисертація присвячена вивченню одного з питань загальної проблеми "мова фольклору і літературна мова" – функціонування засобів образності народноепічної поезії в українській художній прозі другої половини XIX – початку XX століття. Народному віршованому епосові належить особлива роль у виробленні й удосконаленні епічного стилю прозових жанрів літератури.

Актуальність роботи визначається необхідністю поглибленого теоретичного осмислення зв'язків фольклору і літературної мови. Проблема з'ясування місця фольклору в розвитку мови української художньої літератури потребує подальшої розробки на матеріалі багатої у жанрово-тематичному відношенні творчості письменників різних періодів. Важливим є дослідження впливу виражально-зображувальних засобів народного віршованого епосу як своєрідної сукупності жанрово-стильових різновидів народноепічної мови на прозові твори означеного періоду. Саме народноепічна поезія стала одним із головних джерел розвитку національної прози.

Предметом дослідження є функціонування мовностилістичних засобів українського народного віршованого епосу в художній прозі другої половини XIX – початку XX ст. Передумовою розгляду цього питання є виявлення і систематизація образних елементів лексико-фразеологічного рівня мови дум, історичних пісень та балад.

Мета роботи полягає у визначенні системи художньо-зображувальних засобів народноепічної поезії, розкритті загальних закономірностей уживання окремих її складників у зв'язку із специфікою розвитку літератури досліджуваного періоду, аналізові індивідуально-авторських особливостей використання народноепічних елементів у мові прозових творів.

Завдання: 1) теоретично осмислити і критично узагальнити літературу з питань дослідження; визначити на цій основі особливості поетичної природи фольклорного слова;

2) описати мовностилістичні засоби лексико-фразеологічного рівня українського народного віршованого епосу (символ, епітет, метафору, порівняння, синонімічні та репрезентативні пари) як певну функціонально-стильову систему;

3) проаналізувати прийоми введення народноепічних мовних образів у художні контексти прозових творів означеного періоду; простежити структурно-семантичні зміни, що виникають у результаті індивідуально-авторських трансформацій та модифікацій фоль-

клизмів.

Об'єктом дослідження є художньо-зображувальні елементи фольклорних творів із таких збірок: двотомного видання "Українські народні думи" /К.: Держ. вид-во України, 1927. - Т.1; Харків: Пролетар, 1931. - Т. 2/, "Українські народні думи та історичні пісні" /К.: Вид-во АН УРСР, 1955/, "Думи" /К.: Вид-во худож. літ., 1959/, "Історичні пісні" /К.: Вид-во АН УРСР, 1961/, "Українські народні думи та історичні пісні" /К.: Веселка, 1990/; а також відповідні образні одиниці з творів письменників другої половини ХІХ - початку ХХ ст., представлених у зібраннях: О.Кобилянська "Твори в двох томах" /К.: Дніпро, 1985/, М.Кочубинський "Твори в семи томах" /К.: Наук. думка, 1973-1975. - Т. 1-4/, Панас Мирний "Твори в п'яти томах" /К.: Вид-во АН УРСР, 1954-1955. - Т. 1-4/, І.С.Нечуй-Левицький "Зібрання творів у десяти томах" /К.: Наук. думка, 1965-1967. - Т. 1-9/, В.Федькович "Твори. В двох томах" /К.: Держ. вид-во худож. літ., 1960. - Т. 2/, І.Франко "Зібрання творів у п'ятдесяти томах" /К.: Наук. думка, 1978-1979. - Т. 14-22/; з творів Б.Грінченка і Г.Хоткевича розрізаних видань; із серійних видань: "Бібліотека української літератури" (Марко Вовчок, А.Свидницький), "Бібліотека історичної прози" (І.Нечуй-Левицький, А.Чайковський, Г.Хоткевич); з окремих творів М.Грушевського, П.Куліша, О.Маковея.

Методом суцільної вибірки з творів народнопісенного епосу нами вилучено 2800 образних одиниць. При карткуванні ми не враховували повторів того самого мікробразу в межах твору і його варіантів, фіксуючи тільки перший випадок. Цей же метод, тільки враховуючи всі випадки функціонування, застосовуємо також при виявленні відповідних словесних образів у прозових творах письменників другої половини ХІХ - початку ХХ ст. (вибрано понад 7 тисяч одиниць).

Основні методи, використані у роботі: семантико-стилістичний, структурно-семантичного аналізу, контекстологічний, ідентифікації, описовий, частково метод компонентного аналізу і принагідно метод статистичних підрахунків.

Методологічну основу дослідження становить матеріалістичне вчення про взаємозв'язок мови і мислення, походження мови та її соціальну зумовленість, про національну мову як фактор утворення й розвитку нації.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній здійснено аналіз виражально-зображувальних засобів, властивих поезиці народного віршованого епосу, та схарактеризовано особливості їх функціонування у мові прозових творів українських письменників другої половини XIX – початку XX ст.; народноепічну образність лексико-фразеологічного рівня вперше розглянуто як певну художню систему; подано свою класифікацію поетичних означень, уживаних у думах та історичних піснях; виявлено типові способи і прийоми використання фольклорних елементів визначених жанрів в індивідуально-авторських стилях художньої прози.

Зроблені у дисертації висновки дають матеріал для теоретичних узагальнень при науковому осмисленні зв'язку фольклору з літературною мовою. Одним з багатьох аспектів цієї проблеми є з'ясування ролі народнописанного епосу у формуванні художніх засобів прозової літератури другої половини XIX – початку XX століття.

Матеріали і результати дослідження можуть знайти практичне застосування у навчальному курсі з основ культури мови і стилістики, наукових семінарах і спецкурсах із стилістики фольклору і художньої мови; у лексикографічній і фразеографічній практиці (зокрема при створенні словників фольклоризмів та словників мови письменників).

На захист виносяться такі положення:

1. Мова українського народного віршованого епосу становить певну систему загальнофольклорних і вузькожанрових семантико-стилістичних засобів. Специфіка цієї системи зумовлена характером народнопоетичного мислення, що визначає як ідейно-тематичні особливості дум та історичних пісень, так і добір та функціонування відповідних образних одиниць на рівні формул-тропів (символів; епітетних сполук, фігур тотожності, метафор, репрезентативних пар).

2. Художньо-словесна образність народноепічної поезії є одним із важливих чинників розвитку і вдосконалення художнього стилю української прози другої половини XIX – початку XX ст. Це пояснюється особливою роллю фольклору в становленні нової української літератури, формуванні національної літературної мови, зокрема – її жанрово-стильових різновидів.

3. Мовностилістичні засоби української народноепічної поезії функціонують не тільки в історичній прозі (головним чином з метою відтворення колориту відповідної епохи), а й у

творах сучасної для письменників тематики як елемент художньої експресії.

4. Своєрідність використання мовних образів народного віршованого епосу визначається як загальними ідейно-естетичними особливостями розвитку української прози другої половини XIX – початку XX ст., так і окремими характерними ознаками індивідуально-авторських стилів. Провідними є такі способи і прийоми уживання народноепічних елементів художньої образності: концентрування синонімічних пар та сполук із постійними епітетами з метою стилізації; трансформація на основі переосмислення "радіційної форми і змісту порівнянь та репрезентативних пар; розширення й ускладнення структури деяких компаративних зворотів; художнє розкриття окремих фольклорних символів та ін.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури і переліку джерел, у яких представлено матеріал дослідження.

Основний зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, визначаються мета і завдання роботи, подаються використані фольклорні та літературні джерела, методи добору і дослідження вилученого матеріалу, підкреслюється наукова новизна дисертації, її теоретична і практична значимість.

Вступ містить огляд наукових праць з проблеми зв'язку фольклору з літературою. При аналізуванні наголошуються ті аспекти, які є найбільш близькими до інтересів даної дисертації. Вивченню впливу усної народної творчості на українську художню літературу в різні періоди її розвитку присвячено дослідження М.С.Грицаця, О.І.Гончара, О.В.Мішанича та ін. Конкретні вияви образних елементів поезики різних жанрів фольклору в мові художньої літератури другої половини XIX – початку XX ст. простежується у роботах О.І.Дея, В.О.Власенка, І.С.Грицютенка, М.С.Грицяти, В.І.Масальського, А.Ф.Мельничук, М.М.Пазяка, Б.В.Хоменка та ін. Серед досліджень про місце мови фольклору в процесі розвитку літературної мови особливо слід виділити важливу за постановкою і розв'язанням завдань монографію С.Я.Єрмоленко "Фольклор і літературна мова" (К., 1987).

Перший розділ "Система мовностилістичних засобів народно-епічної поезії" має вступний параграф, у якому аналізуються роботи з поезики дум та історичних пісень. На основі узагальнення

опостережень, що містяться у працях П.Г.Житецького, М.Ф.Сумцова, Ф.М.Колесси, Б.П.Кирдяна, О.О.Назарука та інших, визначається поетична природа словесних образів народного віршованого епосу, зумовлена типом народнопоетичного мислення. Останнє, з одного боку, є традиційним, а з другого, має певні особливості в даній естетичній системі. Специфіка відтворення дійсності в народно-епічних жанрах сприяла розширенню системи традиційних мовних образів фольклору, які у свою чергу також є невід'ємним їх складником. Загальнофольклорні образні елементи уживаються не лише в усталеному значенні, деякі з них зазнають якісних змін та модифікацій.

Наступні параграфи присвячені епітету, метафорі та метонімії, символам, порівнянням, синонімічним і репрезентативним парам. У кожному з параграфів відповідно з'ясовуються теоретичні питання, які стосуються визначення і функціональних особливостей даних мовностилістичних засобів.

Творці дум, історичних пісень та балад найактивніше послуговуються образами епітетного типу. Подано класифікацію епітетів, яка демонструє не тільки їх багатство, а й розмаїття означуваних ними денотатів, що пов'язані з різними сферами життя. В основу класифікації покладено розподіл епітетів за приналежністю означуваних слів до тієї чи іншої тематичної групи, а саме:

1) епітети, які сполучаються з іменниками-назвами країн (земель), міст та інших місць подій, напр.: земля християнська, татарська, кралева; Україна славна, козацька; людославне Запорозжя;

2) епітети, що функціонують із найменуваннями народів, різних соціальних угруповань та окремих осіб: безбожні бусурмани, люд (мир) хрещений, хороший; ляхи кралева; військо охотне; Хмельницький – батько козацький та ін.;

3) епітети, які поєднуються з абстрактними назвами, що стосуються життєдіяльності країн, народів, персонажів, напр.: віра свята, козацьке щастя, молитви божі, великі війни, темний похорон, народні муки;

4) епітети, що утворюють сполучення з назвами явищ: флори (зелений явір, густі терни, зелений, хрещатий барвінок і т. ін.), фауни (напр., ясонський сокіл, сокіл-білозірець, орли-чорно-крильці, вовки-сіроманці), ландшафту (степ широкий, темні дуги, биті шляхи і под.), неба і небесних світил (ясне, праведне сон-

це, святе небо та ін.), метеорологічних явищ (напр., синій, синіві тумани, буйний, тихий вітер);

б) окрему групу становлять епітети, що функціонують з назвами частин людського тіла: козацьке тіло, козацькі рани, кров християнська, молдавська, біле тіло і под.

в) художні означення, уживані з назвами будівель, зброї, одягу, їжі та інших предметів побуту. Епітети цієї групи вказують на різні властивості речей (приналежність, матеріал, спосіб виготовлення, зовнішній вигляд, вагу і т. ін.), напр: курінь козацький-нетязький, срібні талари, китайка червона, грозна гармата.

Між образами, утворюваними епітетними сполуками, існує внутрішній зв'язок, який забезпечується, зокрема, полівалентністю більшої частини традиційних художніх означень та деяких означуваних слів (див.: рука (-и) (біла, воїна моя, чужі, козацькі постріляні, голі християнські)); у той же час епітет білий (-я, -е) сполучається зі словами рука, тіло, шия, лице, камінь, світ, талари, хати, літо та ін.)

У текстах досліджуваних фольклорних творів функціонують загальноомовні метафори когнітивного типу, в основі яких лежать давні міфологічні уявлення або пізніші вірування, напр.: біда настає, лихо доганяє, молитва (отцева і матчина) карає. Аналіз зосереджено на експресивно-образних метафорах, семантика яких пов'язана в основному з явищами духовного рівня: віра, слава, воля ("слава не умре, не поляже", "розлилась козацька слава", "щоби віру християнську марно не згубити", "та дай ще раз засіяти козацької волі"). Метафоризації зазнають і певні військові дії (рушніці ревіли, з гармат густовали, ляхів чистували) та факт загибелі козаків (зустріла могила і т. ін.). У народнопоетичній поезії поширеними є антропоморфічні метафори, як-от: вітер диме; верхи за Довбуша "отченаш" говорять тощо. Народнопоетичний енос послуговується і стилістичним прийомом метонімічного зображення ("зажуриться, заклопочеться Хмельницького старая голова", "зажурилась Україна", "За тобою, Морозенку, вся Україна плаче" та ін.). Мовностилістичний аналіз народного віршованого епосу засвідчує активність функціонування яскравих художніх образів, створених шляхом метафоризації, вони є найбільш виразними носіями контекстуальних і стильових ознак думи та історичної пісні.

У роботі відзначається різноплановість народноепічної символіки. Традиційні образи-символи, що є вісниками лиха або смерті - (чорний) ворон (коук), (чорна) хмара, - можуть уживатися у символічно-умовному чи реально-символічному значенні. Показовими для українського історичного епоу є символи на позначення військових дій: бенкету, гуляння, варіння пива (меду), а також символічний образ смерті як одруження (у варіативному художньому втіленні). Інакомовність символів частково "руйнується" життєвими реаліями, описуваними у думках та історичних піснях. Символічне значення епітетів розглянуто у відповідному параграфі.

Образним багатством у народному віршованому епосі характеризуються порівняння, які об'єднують в кілька видів залежно від об'єкта зіставлення:

1. Компаративні структури, у яких підставами для порівняння виступають типові риси зовнішнього вигляду, поведінки, способу життя представників фауни. Різноманітними є порівняння людей з птахами (орлами, голубоньками, павою, воронами та ін.) і тваринами (вівцями, волами, собаками; зайцями, ведмедами, вовками і т. ін.). Так, зокрема, традиційні образи-символи сокола, орла, зозулі нерідко виступають семантичним ядром заперечних порівнянь. Спостереження над компаративними зворотами цього виду, узятого в цілому, виявляють таку тенденцію: порівнянням, які включають назви птахів, властива як позитивна, так і негативна оцінка суб'єктів порівняння із значною перевагою першої, а зіставлення людей з тваринами в епічній поезії здебільшого виступає з негативною оцінкою.

2. Порівняльні звороти, що включають назви рослинного світу та їх частин, зовнішні ознаки яких служать підставами для порівняння. Найчастіше у порівняльних зворотах народноепічної поезії фігурують такі назви квітів, як рожа і мак, що їх залучають для характеристики зовнішнього вигляду персонажів.

3. Порівняння, в основу яких покладено зіставлення з явищами природи, напр.: (чорна) хмара, грім, вітер, туман, а також небесними світилами (сонце, місяць, зорі та ін.). Назви природних утворень, таких, як море, річка, що вражали людину своїми просторовими і фізичними даними (масштабністю, силою, глибиною і т. ін.), були покладені в основу порівнянь з гіперболічним відтінком: "Загуділо Запоріжжя, як те Чорне море..." і под.

4. Порівняння з людьми за їх зовнішніми рисами, віковими

якостями, соціальним станом тощо: "Ой ви, запорожці, ой ви молоді! Повдавались один в одного, як браття рідні!" і т. ін.

5. Структури, у яких подається зіставлення з процесами чи результатами людської діяльності, напр.: "Пішли козакі між ордою шататися, Почала орда, як снопи, валяться". Як показує аналіз, ті види порівнянь, об'єктами яких є люди, процеси і результати праці, рослини та небесні світила, менш різноманітні. У порівняннях відбулося національно-культурне світобачення народу. Природа, праця, суспільно-побутове життя людей у народному віршованому епосі виступають об'єктами порівнянь і служать за підстави формування їх емоційно-оцінної семантики.

У дисертації розглядаються синонімічні поєднання, які поряд з прикладковими сполученнями і репрезентативними парами широко функціонують у народноепічній поезії. Якщо лексична синонімія є виражальним засобом мови, то використання парних сполук синонімів іноді розглядається як одна з фігур тотожності. Мова ліро-епічної поезії містить значну кількість синонімічних парних утворень різного ступеня злитості, що залежить від семантики поєднуваних компонентів, структури їх розташування та певної мірою від частоти функціонування даних слів-синонімів у парі. Дібраний нами фантичний матеріал подаємо за одним із традиційних поділів і виділяємо: семантичні синоніми (напр., сікти-рубати, думаш-гадеш, штити-поважати; на біду, на горе, квлять-проквляють, бізять-підбігає, хвалить-вихваляє); стилістичні (рече-промовляє, не вмере, не поляже, створці-торбишники та ін.); семантико-стилістичні (напр.: реве-плаче, пада-пролягла, плакала-убивалась); контекстуальні синоніми (як-от: пастя-доля, гуляння-вожвання, козацькі-молодецькі та ін.). Більшість сполук останньої групи (у першу чергу іменникові) лише із сучасного погляду на значення їх компонентів можна вважати контекстуальними синонімами, з діахронічного ж - вони могли належати до попередніх типів. У мові народноепічної поезії відчувається помітна перевага дієслівних синонімів-уточнювачів. Семантичні особливості дієслів є одним із чинників настання внутрішнього руху розвитку сюжетних подій і самій епічній оповіді. О.О.Потебня вважав, що синонімічні сполуки повинні розглядатися як засіб створення нового значення. На нашу думку, під цим можна розуміти передусім образність.

В окремому параграфі характеризуються репрезентативні пари,

які за своїми структурно-семантичними особливостями істотно відрізняються від атрибутивних і синонімічних словосполучень. Серед дослідників немає одностайної думки з приводу того, до якого рівня мови належать специфічні мовні утворення типу хліб-сінь, батько-мати (лексичного, лексико-фразеологічного чи синтаксичного). Репрезентативні пари виражають узагальнене поняття через часткові (Потебня). Як на наш погляд, це став можливим унаслідок "кількісної" переваги в асоціативній сполучі спільної гіперсеми над різними гіпосемами складників.

Українська ліро-епічна поезія має у своєму складі подібні парні утворення як загальнофольклорні, так і вузькожанрові. Подіємо їх, розподіливши за лексико-семантичними полями. Репрезентативні пари у народнопісенному епосі утворюються переважно іменниками, яким за частотою функціонування значно поступаються дієслівні пари. Лексико-семантичне поле (ЛСП) "людина" представлене такими лексико-семантичними групами (ЛСГ): "люди за їх національністю" (татари-турки, турок-швед), "батьки" (отець-мати), "частини людського тіла" (руки-ноги, ручки-пучки). До цього ЛСП також входить пара кули-побратими, яка означає "найближче оточення" і виступає у мові віршованого епосу єдиним представником одноп'яменної ЛСГ.

До ЛСП "діяльність людини" відносимо групи іменникових утворень з архісемами 'багатство, гроші' (срібло-золото), 'майно, власність' (грунти-мастки, грунта-худоба), 'будівлі' (оіни-хата). Це поле вміщує також репрезентативні пари, які складаються з понять, пов'язаних з духовною сферою, а саме: танці-музики (розваги), правда-неправда (необхідна інформація). У межах визначеного поля знаходяться всі зафіксовані дієслівні пари: пили-їли (споживали), стріляти-рубати (убивати), пити-гуляти (розважатися). Поняття, пов'язані з полем "продукти харчування", подіюються у репрезентативні пари таких видів: мед-горілка, пиво-мед, напитки-наїдки.

Досить різноманітним виявилось ЛСП "простір" (або "ландшафт"): яри-бори, дуги-яри, степи-поля, стен-дорога, степи-дуги, сади-лани. Асоціативні зрощення звір-птици (фауна) і пили-тумани (явища природи) репрезентують різні групи ЛСП "природа".

Найбільшою активністю відзначаються пари загальнофольклорного характеру отець-мати, хліб-сінь, срібло-золото, мед-вино,

пяти-гуляти. Ці та подібні парні утворення зазначених жанрів виступають виразними носіями їх стилю та художньої експресії.

У народноепічній поезії найяскравіше виявилася національна свідомість українського народу. Художньо-словесні образи дум, історичних пісень та балад є відбиттями національного менталітету, що й зумовило їх активне використання у період становлення й розвитку нової української літератури.

Другий розділ "Функціонування народноепічних фольклоризмів в українській художній прозі другої половини XIX - початку XX століття" має структуру, співвідносну із структурою першого розділу, і відкривається параграфом, у якому визначаємо конкретні причини звернення письменників до виражально-зображувальних засобів народного віршованого епосу.

§ I. "Образні засоби народнопісенного епосу як елемент поетики художньої прози". Українська проза другої половини XIX століття характеризується тяжінням до великих епічних форм. Провідне місце у літературному процесі цього періоду посідає жанр роману. Художній потенціал народноепічної творчості був для письменників об'єктивною даністю. Не випадково В.О.Власенко зазначає, що український соціальний роман зростав на національних традиціях. Серед його фольклорних джерел дослідник у першу чергу називає думи /Власенко, 1983/, які засвідчили свого часу новий етап у розвитку національного художнього мислення. Своєрідність уживання образних елементів фольклору та їх структурно-семантичні зміни у прозових творах зумовлені об'єктивними причинами: виробленням якісно нових художніх принципів відтворення соціальної дійсності, переходом від оповідної форми до об'єктивно-розповідної манери письма, відмінностями у структурній організації творів і побудові літературного образу, зверненням до сучасної для письменників тематики, суміщенням різних часових та просторових координат, поєднанням в одному художньому творі мовних елементів різних стилів і т. ін. Присутність авторського "я" відкривало широкі можливості розвитку образних засобів прози, адже еволюція художньої семантики знаходиться на перетині індивідуальних варіантів бачення світу і надіндивідуальних семантичних систем /Поляков, 1978/.

Досліджуючи функціонування у мові літератури традиційних елементів, зважало на те, що "кожне слово пахне контекстом і контекстами, в яких воно жило своїм соціально напруженим життям" /Бахтін/. Та з позиції сучасного художнього сприймання прозової

літератури визначеного періоду відчуття належності певних формул до стилістичної системи народноепічних жанрів зменшилося, тому особливого значення набуває виявлення показників маркованості аналізованих зображувально-виражальних засобів. До таких показників відносимо:

- стилізовані контексти, які створюються підвищеною концентрацією певних образних елементів;

- відповідна структурно-семантична організація художньо-словесного образу на основі народноепічного мотиву (у даному разі тільки детальне знання джерела дозволяє визначити генетичні властивості актуалізованого в прозовому творі мовностилістичного засобу);

- різностильова, а часом контрастувача тональність мовних одиниць, уведених в індивідуально-авторський контекст;

- відповідно оформлені цитації;

- яскраво виражена жанрова приналежність деяких образів.

Мовностилістичні засоби фольклору поряд зі словами-номінаціями народних обрядів, етнографізмами, топонімами, антропонімами, історизмами, що виконують вторинну функцію в мові художньої літератури, розглядаються як фольклоризми, словник яких може поповнюватися в літературній практиці /Єрмоленко, 1987/.

§ 2. "Основні закономірності уживання і трансформації традиційних епітетів та усталених із ними сполук". Серед фольклорних образних засобів, що функціонують у художній прозі визначеного періоду, найбільш поширеними є сполуки з постійними епітетами. Цілком закономірно, що їх питома вага у творчості письменників, які нами досліджуються, різна. Це залежить не тільки від рівня обдарування митця, а й від його творчої манери, індивідуального стилю письма. Частіше вживаними виявляються ті епітетні сполуки, які мають загальнофольклорний характер.

У словесно-композиційних структурах, зумовлених новими невластивими народному епосові принципами художнього відображення дійсності, актуалізація сталих епітетних сполук та активізація їх семантики пов'язана з поліфункціональністю контексту, який може: "розшифровувати" значення епітетної сполуки; відновлювати денотативний компонент значення епітета або конкретизувати його; підсилювати власне експресивну семантику художнього означення; виступати чинником стилістичних перетворень епітетних сполук.

Специфіка відношень контексту і сталих епітетних формул свідчить про авторське усвідомлення малої інформативності клі-

шованих конструкцій. З цієї причини виникає необхідність доповнювати, конкретизувати означуване в традиційній формулі за допомогою нових епітетів або унаочнювати усталене поетичне означення лексичними повторами та порівняннями.

Залежно від художнього завдання письменники наділяють традиційні епітетні сполуки необхідним значенням, спираючись при цьому на полісемантику художнього означення та асоціативні зв'язки з контекстами його функціонування. Так, наприклад, образ, який створюється поетичними словосполученнями широкі степи, вольні степи (у значенні "просторі"), може бути не лише елементом природи України, а й позначати особливого роду простір, де можливе формування певних духовних і фізичних якостей людей. Це спостерігаємо в деяких творах І.Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, напр.: "Серед широких та розлогих степів, на вільнім просторі вирощував Івась свою молоду силу" /Мирн./.

Трансформування семантики народнопоетичного епітета у мові прози спирається на традиції образного вживання означуваного ним слова. Такі епічні образи, як степ широкий, битий шлях, можуть переосмислюватися і використовуватися як своєрідні експресивні метафори, які інколи є амальгамою кількох поетичних образів.

Одним із присутніх показників зміни традиційного значення окремих сталих епітетних формул у мові прози досліджуваного періоду є їх енантіосемія, яка засвідчує процес десимволізації. Такі сталі сполуки, як добрі молодці, добрі люди, білі руки, у творах деяких письменників ужито в негативному плані, напр.: "... хіба не знала вона, як то жити межи тих "добрих людей"?" /Груш./.

Новаторство письменників виявляється у створенні нових структурно-семантичних моделей для передачі художніх ознак, які так чи інакше відштовхуються від традиційних епітетних формул, у тому числі - й епічних. Ознака може передаватися іменником, прислівником, дієсловом (напр., "Темнота нічна уже засіла землю.." /Фр./, "Над головою ясніли звізди" /Хот./). Укладнену структуру має означування через порівняння. У таких випадках традиційний епітет виступає означенням об'єкта порівняння, вираженого орудним відмінком, як-от: "А на румунському боці, генген понад тижим Дунаєм зеленою лавою простягся кучерявий гай вербовий.." /Коц./.

§3. Використання народнопоетичних метафор та створення на їх

основі індивідуально-авторських". Метафоричні образи, властиві народноепічній поезії, використовуються у прозовій творчості таких письменників, як П.Куліш, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Коцюбинський, А.Чайковський, М.Грушевський. На основі традиційних смислових домінант та розширених асоціативних зв'язків прозаїками створюються нові метафори. У результаті взаємодії традиційного й індивідуально-авторського виникають структурно й семантично ускладнені образи (іноді навіть із протилежним значенням), напр.: "Спустів, занепав рідний край. Онуки отих оборонців, одкинувшись від своїх та приставши до чужих, допомагали його занепаду: чорною зграєю хижого гайвороння укрили вони вільні степи і, поділивши їх поміж собою, густо засіяли просторі лани лихим зерном тяжкої неволі..." /Мирн./.

Як уже відзначалося, аналізовані метафоричні (також і метонімічні) образи надтісніше пов'язані зі стилем народного віршованого епосу, відповідно і з епохою, зображуваною в ньому. Історична "приналежність" деяких аналізованих метафор відчувається незалежно від їх структурних трансформацій і від тематики творів. Це стосується й індивідуально-авторських образів, створених шляхом метафоризації власних імен героїв народноепічної поезії, напр.: "..Барабашів тепер повна Україна" /Кул./.

Такі метафори мають потужний пізнавально-образний потенціал.

Гіперболічність притаманна народноепічній метафорі, частково нейтралізується завдяки сюжетно-композиційному підпорядкуванню образу чи, навпаки, підсилюється (у випадку, коли метафора розгортається у пластичну картину). Як показує досліджуваний матеріал, це є більш характерним для символу і порівняння. Традиційні метонімічні образи у мові прози другої половини XIX - початку XX ст. урізноманітнюються головним чином за рахунок добору індивідуально-авторських епітетів.

§ 4. "Символи народнопісенного епосу в прозових творах". Глибока образна змістовність символів сприяла їх поліфункціональному використанню. Символи, що передають військові дії (пиру, польових робіт, варіння пива), уживаються із стилістичними настановами у прозових творах переважно історичної тематики (І.Нечуй-Левицького, А.Чайковського, Г.Хоткевича). Тематично "універсальними" є ті образи, де символами виступають метеорологічні явища (хмари, дощ, туман), птахи (чорні круки) та думовий символ на ясні зорі, на тихій воді. Символічні образи,

функціонуючи у мові персонажів, виконують роль елементів характеро-творення. Вони також можуть розгорнутися у реально-ситуативні картини, як це має місце у творах І.Мечуя-Лавницького та І.Френка. Цей поетичний засіб виконує специфічну функцію провідних деталей сюжетно-композиційних частин твору (експозиції, кульмінації та ін.) напр.: "Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорлої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вопання.." /початок повісті М.Коцюбинського " Fata morgana " /.

§ 5. "Структурно-семантичні особливості функціонування народнопоетичних порівнянь". Одним із впливових чинників розвитку художніх образів прози є народноепічні компаративні структури. Це можна пояснити тими факторами, що аналізовані порівняння в основі своїй є загальномовними і характеризуються не тільки семантичним багатством, а й образною гнучкістю, що зафіксовано вже у мові народного віршованого епосу. У прозі як історичної, так і сучасної для авторів тематики порівняння або зберігають свої структурно-семантичні властивості, або (здебільшого) зазнають часткової чи повної трансформації: "А тут ще почало темніти, так Сомкове військо - наче т море, що спереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш у темноті, так уже тільки реве та бурхас" /Кул./ "Стрепенулась уся громада, як один чоловік, неначе стрепенувся вранці світом степовий орел і махнув дужими крилами" /Н.-Л./ та багато ін. Індивідуально-авторський підхід до використання порівнянь виявляється в їх структурно-семантичному розширенні за рахунок як окремих лексем та епітетів, так і цілих зворотів означальної чи обставинної семантики.

§ 6. "Синонімічні пари як елемент епічності стилю". Для прози означеного періоду показовим є використання парних сполук синонімів, які за частотою функціонування не поступаються образам, утвореним за допомогою епітетів. Індивідуально-авторське начало в цьому разі зумовлене ролю, яка відводиться письменниками синонімічним парам у художньому викладі. Тут варто говорити не стільки про вживання народноепічних пар синонімів, скільки про використання форми, яка семантично наповнюється відповідно до поставлених митцем художніх завдань та його творчих уподобань. У зв'язку із стилістичними настановами синонімічні пари можуть надавати оповіді розмовного характеру, напр.: стукає-грохає /Вовч./, вихлясом та викрутасом /Свидн./ чи, навпаки, поетизувати її, як-от: замаячить-замріє /Код./, загинув, поліг /Чайк./ та

ін., використовуватися для відтворення мовного колориту певної місцевості (напр., плаві-доріжки /Хот./).

§ 7. "Функціональне навантаження репрезентативних пар".
Більшість лексико-семантичних полів і груп, які формують репрезентативні пари, вилучені з художньої прози другої половини XIX – початку XX століття, збігається з тими, що були виділені на матеріалі народноспівної поезії. Репрезентативні пари функціонують у складі уведених у мовну тканину творів фольклорних формул та загальноновживаних фразеологічних зворотів, напр.: "Хіба нам нічого їсти або пити, або ні в чому хороше походити?" /Кул./, "Щодня утрюх вони ділили хліб-сіть" /Коц./. Деякі асоціативні сполучення зазнають трансформації (пор.: Став середульший брат свого старшого брата Правди-неправди питати: – Що то ми будем, брате, Своєму отцю й ненці отвічати.. /Дума/ та " .. а пімсту оставлю тому, котрий важить правду-неправду і кождому вимірке по ділом его" /Фр./), але здебільшого репрезентативні пари використовуються письменниками в їх традиційному значенні.

У висновках узагальнюємо результати дослідження. Художньо-словесні образи українського народного віршованого епосу (таких його жанрів, як думи, історичні пісні та історичні балади) становлять певну систему, семантико-естетична єдність якої забезпечується специфікою народнопоетичного світобачення.

Мовностилістичні засоби народноспівного епосу функціонують у різних за жанрами та тематикою прозових художніх творах другої половини XIX – початку XX ст. Письменники використовують виразально-зображувальні можливості фольклорних образів, їх стилістичну маркованість та стильову віднесеність, що дає змогу створювати певний історичний колорит епохи (головним чином періоду, пов'язаного з існуванням та діяльністю козацтва).

Новий етап у розвитку художньої прози характеризується не тільки розширенням її жанрово-тематичних меж, а й структурно-композиційними змінами, відмінними принципами організації образів, збагаченням стилістичної системи. У цьому зв'язку надбанням літературної мови стають насамперед ті образи, які виникли на основі творчого підходу до народнопоетичних засобів, зокрема властивих епічній поезії. Виявлено такі способи трансформації та модифікації фольклоризмів і прийоми їх уведення в індивідуально-авторський контекст творів:

– концентрування сподук із постійними епітетами та синонімічних пар з метою створення різнопланових стилізованих кон-

текстів (П.Куліш, Панас Мирний, М.Грушевський);

- переосмислення традиційного змісту порівнянь, усталених епітетних сполук, репрезентативних пар, що породжують нові мікрообрази, іноді навіть з протилежним даному психологічним ефектом;

- розгортання структури народноепічних порівнянь для інтенсифікації їх образності (найчастіше цим послуговується І.Нечуй-Левицький), а також надання порівнянням вигляду пластичних картин;

- індивідуально-авторські ускладнення форми порівняльних конструкцій (у творах П.Куліша та О.Кобилянської), що дозволяє поєднувати семантику заперечення й ототожнення або наділяти традиційний об'єкт порівняння одночасно функціями і суб'єкта і об'єкта, включаючи його в структуру психологічного паралелізму (у повісті І.Франка "Борислав сміється");

- контекстуальне розширення і ускладнення деяких фольклорних символів (образ орла: в І.Нечуя-Левицького, Г.Хоткевича), метафоричних образів та порівнянь;

- художнє розкриття деяких символів та образів, які передаються епітетними сполуками;

- уведення традиційної символіки, епітетних структур, репрезентативних пар до складу метафоричних образів та компаративних зворотів, перифрастичних виразів, де вони виступають основою художньої образності;

- оновлення змісту і форми виразливо-зображувальних засобів народного віршованого епосу шляхом усічення їх структури, доповнення новими елементами, варіюванням лексичних компонентів;

- використання імен героїв дум та історичних пісень у структурі порівнянь та метафор, а також мотивів народноепічних творів як образної основи компаративних зворотів (І.Нечуй-Левицький, П.Куліш);

- створення образів на основі форм тавтології (в епітетичній), репрезентативних та синонімічних пар (Марко Вовчок, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін.);

- своєрідне уживання окремих символів у ролі провідних художніх деталей експозиції, кульмінації та інших сюжетно-композиційних частин творів (М.Коцюбинський, О.Кобилянська, Б.Грінченко), а також розгортання символів у реально-ситуативні картини;

- формування відповідного "оточення" (за рахунок додаткових епітетів, символічних образів, епічних чисел, порівнянь тощо) для увіраження традиційних образів, для їх органічного входження в індивідуально-авторський контекст.

Трапляються разом із тим випадки буквального введення народноєпічних порівнянь, метафор, репрезентативних пар, епітетних сполук, які сприймаються в художніх творах як поетичні штампи, прикрашальні засоби (частіше у творах П.Куліша, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, Б.Грінченка).

Проведений аналіз засвідчує животворність впливу художньо-словесної образності народноєпічної поезії (як утілення української етнопсихології) на мову прози другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Становлячи спільну основу індивідуально-авторських стилів, фольклорні засоби зазнають структурно-семантичних змін і реалізують свій художній потенціал у конкретних стилістичних системах. Творче використання народнопоетичних образів є однією з найвразливіших традицій класичної художньої спадщини в розвитку національної літератури.

Матеріали дисертаційної роботи впробовані на Потєбнянських читаннях у Харківському університеті (1993), на міжвузівських наукових конференціях (Полтава, 1986; Черкаси, 1988).

З теми дисертації опубліковані такі роботи:

1. Образні елементи народного епосу в мові художньої прози Б.Грінченка // Українська мова: Історія і стилі. – Харків: Вид-во "Основа" при Харків. держ. ун-ті, 1992. – С. 166-175.

2. Мовні традиції народного епосу в поезії І.С.Нечуя-Левицького "Маруся Богуславка" // Творча індивідуальність І.С.Нечуя-Левицького і літературний процес. Збірник тез доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження письменника, 1988. – С. 119-120.

3. Лексико-фразеологічні засоби створення фольклорного колориту в повісті О.Кобилянської "В неділю рано зілля копала" // Творчість О.Кобилянської у контексті української та світової літератури (до 125-річчя з дня народження письменниці). Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції. – Чернівці, 1988. – Ч.П. – Мовознавство. – С. 34.

4. Народнопоетичні засоби у мові повісті О.Маковея "Ярошенко" // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР. Тези доповідей республіканської наукової конференції. – Чернівці, 1990. – С. 53-55.

5. Поетична символіка українського народного епосу // А.А.Потєбня – дослідователь славянських взаємозв'язей. Тезиси Всесоюзної наукової конференції. – Харьков, 1991. – Ч.І. – С. 150-152.

АВ 29.927

Відповідальний випусковий Д. Філіп Н., проф. В. С. Калашник.

План до друку 21.08.94. Формат 60x84 1/4. Папір 70г/м²
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 40. Умовн. фарбо-відб. 47. Обліт.-вкл. арк. 40. Тир. 15 000
Зам. 114

Харківське середнє поліграфічне підприємство.
310093 Харків, вул. Свердлова, 115.